

O'SMIRLARDA IMPULSIVLIK VA HUQUQBUZARLIKKA MOYILLIK O'RTASIDAGI BOG'LIQLIK

Choriyev Asqarali Bayramali o'g'li,

Qarshi shahar Ichki ishlar bo'limi huzuridagi

Tergov bo'limi Tergovchisi katta leytenant

Annotatsiya. Maqolada o'smirlik davrida impulsivlik va huquqbuzarlikka moyillik o'rtasidagi ehtimoliy bog'liqlik ijtimoiy-psixologik hamda rivojlanish psixologiyasi nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Impulsivlikning kognitiv, hissiy va xulqiy jihatlari, oilaviy munosabatlar, tengdoshlar ta'siri, maktab muhiti va o'zini boshqarish ko'nikmalarining xulq-atvor xavflariga aloqasi yoritiladi. Maqola nazariy-tahliliy xarakterga ega bo'lib, unda empirik tadqiqot o'tkazilgani yoki statistik natijalar olingani da'vo qilinmaydi. Muammoning profilaktik va psixokorreksion jihatlari bo'yicha tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: o'smirlik, impulsivlik, huquqbuzarlikka moyillik, deviant xulq-atvor, o'zini boshqarish, tengdoshlar ta'siri, oilaviy muhit, psixoprofilaktika.

O'smirlik davri inson hayotidagi jismoniy, kognitiv, hissiy va ijtimoiy o'zgarishlar jadallashadigan murakkab rivojlanish bosqichidir. Bu davrda mustaqillikka intilish kuchayadi, shaxsiy identifikatsiya va qadriyatlar tizimi shakllanadi, tengdoshlar bilan munosabatlar esa o'smirning o'zini anglashida muhim o'rin egallaydi. Shu bilan birga, uzoq muddatli oqibatlarni oldindan baholash, kuchli hissiyotlarni boshqarish va ijtimoiy bosim sharoitida mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalari hali to'liq barqarorlashmagan bo'lishi mumkin. Mazkur xususiyatlar o'smirlarning xatti-harakatlarini faqat shaxsiy fazilatlar bilan emas, balki rivojlanish jarayoni va ijtimoiy muhit bilan birgalikda tahlil qilish zarurligini ko'rsatadi.

Impulsivlik odatda xatti-harakatni yetarlicha rejalashtirmasdan amalga oshirish, vaziyatga tezkor javob qaytarish, mukofot yoki hissiy yengillikni uzoq muddatli oqibatlardan ustun qo'yish tendensiyasi sifatida izohlanadi. Biroq

impulsivlik yagona va bir xil mazmunga ega xususiyat emas. Uning kognitiv jihatida shoshqaloq qaror qabul qilish va muqobil yechimlarni yetarli solishtirmaslikda, hissiy jihatida kuchli emotsiyalar ta'sirida o'zini boshqarishning qiyinlashishida, xulqiy jihatida esa harakatni to'xtatish yoki kechiktirish imkoniyatining pasayishida namoyon bo'lishi mumkin. Ushbu tarkibiy qismlarni farqlash o'smirning xulqini chuqurroq tushunish va unga mos profilaktik yordamni tanlashga imkon beradi.

Impulsivlikning mavjudligi o'z-o'zidan huquqbuzarlik sodir etishni anglatmaydi. Huquqbuzarlikka moyillik ko'plab individual va ijtimoiy omillar kesishgan nuqtada yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavf sifatida qaralishi lozim. Ayrim o'smirlar shoshqaloq yoki hissiy reaktiv bo'lishiga qaramay, oilaviy qo'llab-quvvatlash, ijobiy tengdoshlar muhiti, barqaror maktab aloqalari va o'zini boshqarish ko'nikmalari tufayli qoidabuzarlikdan tiyila oladi. Boshqa holatlarda esa impulsiv reaksiyalar tajovuzkor tengdoshlar guruhi, oiladagi keskin nizolar yoki ijtimoiy chetlanish bilan birga kelganda xulqiy xavf kuchayishi mumkin. Shu sababli impulsivlikni sabablarning yagona manbai sifatida emas, muayyan sharoitlarda xavfni kuchaytirishi mumkin bo'lgan omil sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan asosliroqdir.

O'smirlik davridagi neyropsixologik rivojlanish ham ushbu masalani tushuntirishga yordam beradi. Rivojlanish psixologiyasi va neyrofanlarga oid adabiyotlarda hissiy rag'batlarga sezgirlik hamda mukofotga intilish jarayonlari bilan xulqni rejalashtirish, oqibatlarni baholash va o'zini nazorat qilish tizimlarining yetilishi o'rtasida vaqtinchalik nomutanosiblik bo'lishi mumkinligi ta'kidlanadi. Steinbergning o'smirlik davridagi qaror qabul qilishga oid ishlari xavfli vaziyatlarda hissiy va ijtimoiy kontekstning ahamiyatini ko'rsatadi. Bu yondashuv barcha o'smirlarni xavfli yoki mas'uliyatsiz deb baholashga asos bo'lmaydi; aksincha, xulq vaziyat, tajriba, shaxsiy farqlar va ijtimoiy ko'mak bilan o'zgarishini hisobga olishni talab etadi.

Impulsivlik va huquqbuzarlikka moyillik o'rtasidagi bog'liqlikni tushuntirishda ijtimoiy o'rganish jarayonlari ham muhimdir. O'smirlar xulq-atvor me'yorlarini faqat kattalarning ko'rsatmalaridan emas, balki tengdoshlarining

amaliy xatti-harakatlari, guruhdagi maqom va ma'qullash mexanizmlari orqali ham o'zlashtiradi. Agar guruhda qoidalarni buzish jasorat yoki obro' belgisi sifatida ko'rilsa, tezkor qaror qabul qilishga moyil o'smir guruh talabiga qarshi turishda qiyinchilikka duch kelishi mumkin. Aksincha, ijobiy tengdoshlar, sport yoki ijodiy to'garaklar, mas'uliyatli guruh faoliyati va kattalar bilan ishonchli munosabatlar ijtimoiy jihatdan maqbul xulqni mustahkamlashi mumkin.

Oilaviy muhit ham o'smirning impulsiv xatti-harakatlarini qanday boshqarishida muhim o'rin tutadi. Ota-onaning izchil, tushunarli va yosh xususiyatlariga mos talablari, hissiy qo'llab-quvvatlashi va muammolarni muloqot orqali hal qilishi o'smirning o'zini nazorat qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Aksincha, doimiy kamsitish, haddan tashqari jazolash, nazoratning beqarorligi yoki oiladagi keskin nizolar hissiy zo'riqishni kuchaytirishi mumkin. Bunday sharoitlarda o'smirning xulqi ko'pincha norozilikni ifodalash, o'zini himoya qilish yoki guruh tomonidan qabul qilinishga urinish shaklida namoyon bo'ladi. Biroq oilaviy qiyinchiliklar ham huquqbuzarlikning muqarrar sababi emas; ularni boshqa himoya va xavf omillari bilan birga baholash kerak.

Maktab muhiti o'smirning ijtimoiy mansublik hissi, o'ziga bo'lgan ishonchi va qoidalarga munosabatini shakllantiruvchi muhim tizimdir. O'qituvchi bilan ishonchli munosabat, adolatli talablar, zo'ravonlik va kamsitishga qarshi aniq siyosat, o'quvchining muvaffaqiyatini tan olish hamda muammoli vaziyatlarda yordam olish imkoniyati himoya omillari hisoblanadi. Maktabdan begonalashish, muntazam ravishda rad etilish yoki intizomiy choralarni faqat jazolashga asoslash esa o'smirning ta'lim muassasasi bilan aloqasini susaytirishi mumkin. Shu bois huquqbuzarlik profilaktikasi faqat qoidabuzarlik sodir bo'lgandan keyin jazo qo'llash bilan cheklanmasdan, maktabda ijobiy munosabatlar va tegishlilik hissini rivojlantirishni ham qamrab olishi zarur.

Moffittning antisosial xulq-atvor rivojlanishiga oid nazariyasi xulqiy muammolarning turli rivojlanish yo'llari bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. Ayrim holatlarda qoidabuzarliklar o'smirlik davridagi ijtimoiy ta'sirlar va vaziyatlarga bog'liq holda yuzaga chiqib, vaqt o'tishi bilan kamayishi mumkin; boshqa

holatlarda esa erta boshlangan va bir nechta muhitda namoyon bo'ladigan qiyinchiliklar uzoqroq davom etishi ehtimoli mavjud. Bu farqlash muhim, chunki har bir o'smirda bir xil yorliq qo'yish yoki uni "huquqbuzar" sifatida ko'rish stigmatizatsiyani kuchaytiradi. Psixologik baholashda xulqning davomiyligi, tez-tezligi, vaziyatga bog'liqligi, oqibatlar va o'smirda himoya resurslari hisobga olinishi kerak.

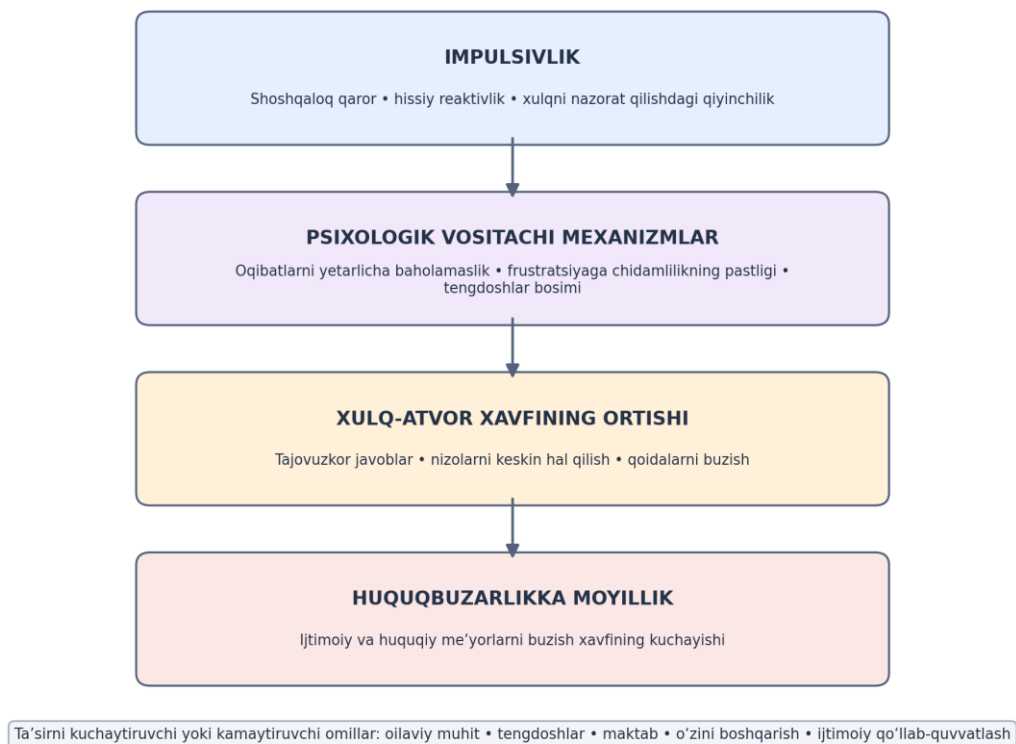
Huquqbuzarlikka moyillikni o'rganishda metodologik aniqlik alohida ahamiyatga ega. Impulsivlikni o'lchash uchun Barratt Impulsiveness Scale kabi vositalar xalqaro adabiyotlarda qo'llanadi, biroq muayyan til va yosh guruhida ishlatishdan oldin tarjima sifati, madaniy moslashuv, ishonchlilik va validlik ko'rsatkichlari tekshirilishi lozim. Huquqbuzarlikka moyillikni esa faqat bitta savol yoki umumiy xulqiy taassurot orqali baholash yetarli emas. Yoshga mos, etik talablarga javob beradigan, mahalliy sharoitda asoslangan vositalar, psixologik suhbat, zarur holatda ota-ona yoki pedagog ma'lumotlari va xulqiy vaziyatlar tahlili birgalikda qo'llanishi mumkin. O'smirda shaxsiy ma'lumotlari maxfiy saqlanishi, baholash natijalari jazolash yoki tamg'alash vositasiga aylanmasligi zarur.

Agar mazkur mavzu bo'yicha empirik tadqiqot rejalashtirilsa, tadqiqot savoli impulsivlikning qaysi tarkibiy qismlari huquqbuzarlikka moyillik bilan ko'proq aloqadorligini va oilaviy hamda maktab omillari ushbu munosabatni o'zgartiradimi-yo'qmi, degan masalalarga qaratilishi mumkin. Dastlab tadqiqot maqsadi, gipotezalar, tanlanma mezonlari va etik ruxsatlar belgilanadi. Keyin ishonchliligi tekshirilgan o'lchov vositalari tanlanadi. Ma'lumotlar mavjud bo'lgach, taqsimot xususiyatiga qarab Pearson yoki Spearman korrelyatsiyasi, zarur bo'lsa ko'p omilli regressiya tahlili qo'llanishi mumkin. Yosh, jins, oilaviy sharoit yoki boshqa nazorat o'zgaruvchilarini hisobga olish natijalarni aniqroq talqin qilishga yordam beradi. Biroq bunday tahlillarni faqat real ma'lumotlar yig'ilgandan keyin bajarish va natijalarni statistik dalillar bilan asoslash lozim.

Quyidagi diagrammada impulsivlik bilan huquqbuzarlikka moyillik o'rtasidagi ehtimoliy bog'lanish konseptual tarzda ifodalangan. Modelda

impulsivlikdan keyin psixologik vositachi mexanizmlar, ulardan keyin esa xulq-atvor xavfi va huquqbuzarlikka moyillik keltiriladi. Oilaviy muhit, tengdoshlar, maktab va o'zini boshqarish ko'nikmalari ushbu jarayonni kuchaytirishi yoki susaytirishi mumkin. Diagramma nazariy farazni ko'rsatadi; u tekshirilgan sababiy zanjir yoki ushbu maqola doirasida olingan empirik natija sifatida qabul qilinmasligi kerak.

1-rasm. O'smirlarda impulsivlik va huquqbuzarlikka moyillik o'rtasidagi bog'liqlikning konseptual modeli

Manba: ilmiy adabiyotlar tahlili asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan konseptual model.

Diagrammadan ko'rinadiki, impulsivlik va huquqbuzarlikka moyillik o'rtasidagi munosabatni to'g'ridan-to'g'ri va muqarrar bog'lanish sifatida talqin qilish to'g'ri emas. Masalan, oqibatlarni oldindan baholashdagi qiyinchilik xavfli vaziyatda shoshqaloq qarorga olib kelishi mumkin, biroq o'zini boshqarish ko'nikmalari va ijtimoiy yordam bunday ehtimolni kamaytirishi mumkin. Shuning uchun profilaktika faqat impulsivlikni kamaytirishga emas, balki o'smarning

muammolarni hal qilish, hissiyotlarni boshqarish, yordam so'rash va tengdoshlar bosimiga qarshi turish ko'nikmalarini rivojlantirishga ham qaratilishi lozim.

Ilmiy adabiyotlar tahlilidan kelib chiqib, impulsivlik va huquqbuzarlikka moyillik o'rtasidagi bog'liqlikni shakllantiruvchi asosiy omillarni quyidagicha tizimlashtirish mumkin. Jadvalda keltirilgan munosabatlar nazariy izohlar bo'lib, ular mazkur maqolada o'lingan statistik natijalar emas.

1-jadval. Impulsivlik va huquqbuzarlikka moyillik o'rtasidagi bog'liqlikning psixologik mexanizmlari

Psixologik omil	Namoyon bo'lish xususiyati	Huquqbuzarlikka moyillik bilan ehtimoliy bog'liqligi	Profilaktik yo'nalish
Kognitiv impulsivlik	Qarorni o'ylamasdan qabul qilish, muqobil yechimlarni yetarli solishtirmaslik	Xatti-harakat oqibatlarini to'liq baholamasdan xavfli qaror qabul qilish ehtimoli	Vaziyatni tahlil qilish va oqibatlarni oldindan ko'rish mashqlari
Hissiy impulsivlik	G'azab, ranjish yoki frustratsiyaga tezkor va kuchli reaksiya	Nizoli vaziyatlarda tajovuzkor javob ehtimolining ortishi	Hissiyotlarni boshqarish, stressni yengish va o'zini tinchlantirish usullari
Xulqiy impulsivlik	Harakatni to'xtatish yoki kechiktirishdagi qiyinchilik	Qoidabuzarlik oqibatlarini hisobga olmasdan harakat qilish	O'zini nazorat qilish va muqobil xulqni tanlash mashqlari

		ehtimoli	
Tengdoshlar ta'siri	Guruh tomonidan ma'qullanishga intilish, bosimga berilish	Guruh qoidabuzarlikni ma'qullasa, xavf kuchayishi mumkin	Assertivlik va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalari
Oilaviy muhit	Izchil bo'lmagan nazorat, nizolar yoki hissiy ko'mak yetishmasligi	O'zini boshqarish va me'yorlarni o'zlashtirishga salbiy ta'sir ehtimoli	Ota-onalar bilan maslahat, ijobiy muloqot va izchil chegaralar
Maktab muhiti	Tengdoshlar bilan nizolar, kamsitilish yoki maktabga mansublik hissining pastligi	Maktabdan begonalashish va salbiy guruhlariga qo'shilish xavfi	Maktab psixologi yordami, nizolarni tinch hal qilish va qo'llab-quvvatlovchi muhit
O'zini boshqarish	Rejalashtirish, oqibatlarni baholash va xulqni nazorat qilish	Impulsivlik bilan xulqiy xavf o'rtasidagi bog'liqlikni susaytiruvchi himoya omili bo'lishi mumkin	Refleksiya, rejalashtirish va ijtimoiy muammolarni hal qilish treninglari

Manba: Barratt (1994), Moffitt (1993), Steinberg (2008) va rivojlanish psixologiyasiga oid ilmiy qarashlar asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Jadvaldagi omillar o'smirning xulqini birgina shaxsiy xususiyat bilan izohlash yetarli emasligini ko'rsatadi. Kognitiv impulsivlik qaror qabul qilish

jarayoniga, hissiy impulsivlik esa kuchli emotsional holatlarda xulqni boshqarishga taalluqlidir. Tengdoshlar va oilaviy muhit ushbu xususiyatlarning real vaziyatlarda qanday namoyon bo'lishiga ta'sir qilishi mumkin. O'zini boshqarish ko'nikmalari esa himoya omili sifatida qaraladi: ular o'smirlarga darhol javob qaytarish o'rniga vaziyatni baholash, yordam so'rash yoki xavfsizroq muqobil harakatni tanlash imkonini beradi.

Profilaktik ishlarni tashkil etishda universal, selektiv va individual yondashuvlarni bir-birini to'ldiruvchi yo'nalishlar sifatida ko'rish maqsadga muvofiq. Universal profilaktika barcha o'quvchilar uchun hissiyotlarni boshqarish, nizolarni tinch hal qilish, huquqiy savodxonlik va mas'uliyatli qaror qabul qilish mashg'ulotlarini o'z ichiga olishi mumkin. Selektiv yondashuv ijtimoiy moslashuvda qiyinchilikka duch kelayotgan, tez-tez nizolarga kirishadigan yoki maktabdan begonalashayotgan o'smirlarni qo'llab-quvvatlashga qaratiladi. Individual yondashuv esa psixologik baholash, o'smir va uning oilasi bilan maslahat, zarur bo'lganda boshqa mutaxassislar bilan hamkorlikni nazarda tutadi. Har qanday yondashuvda maxfiylik, hurmat va o'smirning huquqlariga rioya qilish muhimdir.

Psixokorreksion mashg'ulotlarda "to'xtash-o'ylash-tanlash" kabi sodda algoritmlardan foydalanish mumkin. O'smir avval vaziyatni aniqlaydi, keyin o'z hissiyotini nomlaydi, bir necha mumkin bo'lgan javobni ko'rib chiqadi va har birining qisqa hamda uzoq muddatli oqibatlarini solishtiradi. Rolli o'yinlar orqali tengdoshlar bosimiga javob berish, jahl chiqqanda tanaffus qilish, nizoni so'z bilan ifodalash va kattalardan yordam so'rash ko'nikmalari mashq qilinadi. Bunday mashg'ulotlarning samaradorligi oldindan va keyingi baholash, kuzatuv hamda o'smirning o'z fikri asosida tekshirilishi mumkin; natijalar haqida xulosa chiqarishda esa real ma'lumotlarga tayanish talab etiladi.

Mavzuni tadqiq etishda bir qator cheklovlarni ham hisobga olish kerak. Birinchidan, o'z-o'zini baholash so'rovnomalari ijtimoiy maqbul javob berish yoki o'z xulqini aniq eslay olmaslik ta'siriga uchrashi mumkin. Ikkinchidan, kesimiy tadqiqotda aniqlangan korrelyatsiya sabab-oqibat munosabatini to'liq

isbotlamaydi. Uchinchidan, huquqbuzarlikka moyillik tushunchasi huquqbuzarlik sodir etilganini anglatmaydi va ehtiyotkor talqin qilinishi kerak. To'rtinchidan, madaniy va ijtimoiy kontekstni hisobga olmasdan boshqa mamlakatlarda olingan natijalarni mahalliy o'smirlarga bevosita tatbiq etish to'g'ri bo'lmashligi mumkin. Shu sababli kelgusidagi tadqiqotlarda mahalliy sharoitga mos vositalar, turli manbalardan olingan ma'lumotlar va imkon bo'lsa, vaqt davomida kuzatish usullaridan foydalanish foydali bo'ladi.

Umuman olganda, impulsivlik o'smirlarda huquqbuzarlikka moyillikni tushuntirishda e'tiborga olinadigan muhim psixologik xususiyatlardan biri bo'lsa-da, uning ta'siri shaxsiy, oilaviy, maktab va tengdoshlar omillari bilan chambarchas bog'liq. Ilmiy yondashuv o'smirni oldindan "xavfli" deb belgilashdan ko'ra, xulqning shakllanish sharoitlarini aniqlash, himoya resurslarini kuchaytirish va rivojlanish uchun imkoniyat yaratishga yo'naltirilishi kerak. Impulsivlikni baholashda uning kognitiv, hissiy va xulqiy jihatlarini ajratish, huquqbuzarlikka moyillikni esa ko'p omilli jarayon sifatida o'rganish psixologik profilaktika va korreksiyaning ilmiy asoslanganligini oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, o'smirlarda impulsivlik va huquqbuzarlikka moyillik o'rtasidagi ehtimoliy bog'liqlikni o'rganish nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Impulsiv reaksiyalar ayrim sharoitlarda xavfli xulq ehtimolini oshirishi mumkin, biroq bu bog'liqlik muqarrar emas. O'zini boshqarish ko'nikmalari, qo'llab-quvvatlovchi oila, ijobiy tengdoshlar muhiti va maktab bilan mustahkam aloqa muhim himoya omillari bo'lib xizmat qilishi mumkin. Kelgusidagi empirik izlanishlar mazkur omillarning o'zaro munosabatini mahalliy o'smirlar guruhida tekshirishi, ishonchli o'lchov vositalaridan foydalanishi va natijalarni etik me'yorlarga muvofiq talqin qilishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Barratt, E. S. (1994). Impulsiveness and aggression. In J. Monahan & H. J. Steadman (Eds.), *Violence and Mental Disorder: Developments in Risk Assessment*. University of Chicago Press.
2. Casey, B. J., Jones, R. M., & Hare, T. A. (2008). The adolescent brain. *Annals* <https://conferns.com/>

- of the New York Academy of Sciences, 1124(1), 111–126.
<https://doi.org/10.1196/annals.1440.010>
3. Cauffman, E., & Steinberg, L. (2000). (Im)maturity of judgment in adolescence: Why adolescents may be less culpable than adults. *Behavioral Sciences & the Law*, 18(6), 741–760. [https://doi.org/10.1002/1099-0798\(200012\)18:6<741::AID-BSL400>3.0.CO;2-7](https://doi.org/10.1002/1099-0798(200012)18:6<741::AID-BSL400>3.0.CO;2-7)
4. Gottfredson, M. R., & Hirschi, T. (1990). *A General Theory of Crime*. Stanford University Press.
5. Moffitt, T. E. (1993). Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: A developmental taxonomy. *Psychological Review*, 100(4), 674–701. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.100.4.674>
6. Steinberg, L. (2008). A social neuroscience perspective on adolescent risk-taking. *Developmental Review*, 28(1), 78–106. <https://doi.org/10.1016/j.dr.2007.08.002>
7. Whiteside, S. P., & Lynam, D. R. (2001). The Five Factor Model and impulsivity: Using a structural model of personality to understand impulsivity. *Personality and Individual Differences*, 30(4), 669–689. [https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(00\)00064-7](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(00)00064-7)